

Dr. H.F. Kohlbrugge

Het eeuwig Evangelie

Ik zal vijandschap zetten...

Genesis 3:15

De woorden "Ik zal vijandschap zetten" hebben in zich wat de apostelen "heiligmaking van de Geest" noemen. Het is de scheiding, de onheelbare breuk die God zelf gemaakt heeft tussen duisternis en licht, tussen zonde en heiligheid. Het is de onverzoenlijke strijd tussen vlees en Geest. Het is de hier nooit bij te leggen strijd tegen de overheden van de macht der lucht, de onoverkomelijke kloof tussen hel en hemel, tussen het Koninkrijk der genade en haar heerschappij en het rijk waarvan Beëlzebul koning is. God heeft die scheiding zelf aangebracht, anders werd er wel weer vrede gemaakt. Zodra iemand een onderdaan van Koning Jezus wordt, wordt de haat in het hart geplant tegen alles wat de duivel wil, – en de duivel zal niet ophouden ieder te haten, die zijn onzalige dienst verlaat.

De HERE God heeft die vijandschap ingesteld en daarom is zij door geen enkele list en door geen kunsten van vredestichters van de duivel op te heffen. Maar hoe woedend van haat moet de duivel van dat ogenblik af tegen de vrouw geworden zijn, toen hij vernam dat de HERE God dit zwakke instrument waarmee hij Gods schepping verstoord had, uitverkoren had om de moeder te zijn van Hem, die de duivel te niet zou doen en een nieuwe en eeuwige schepping aan het licht zou brengen.

Het einde van deze vijandschap moest en zal zijn: de volkomen overwinning en verstoring van de duivel en van al zijn listen, aanslagen en werkingen.

Christus, de alleen Heilige, is het zaad van de vrouw, niet van een man. En was Eva niet *onmiddellijk* Zijn moeder, zij is het toch naar Gods bedoeling. De man is er met zijn kracht buiten gezet en de zwakke vrouw staat boven aan in dat Rijk, waar het zwakke ontferming vindt en waar geen welgevalen kan zijn aan het willen en lopen van de man (Psalm 147:10)

De blijmare van de opstanding zal de Here zelf het eerst brengen aan Maria van Magdala, uit wie zeven duivelen uitgedreven waren en zij zal het eerst aan de broeders verkondigen: de Heer is opgestaan! En waar het machtige Huis van David, prat op vroegere genade, de Here in ongeloof tergt, daar zal geen man uit dat Huis meer zijn als het Zaad moet komen, maar een jonkvrouw van Davids nageslacht, die meent dat zij zonder genade is, hoort dat zij een begenadigde is: de moeder van het beloofde Zaad, wiens naam is: Immanuel.

Dit dubbelnummer bevat enkele fragmenten uit *Genesis 3 voor de Gemeente uitgelegd* van dr. H.F. Kohlbrugge. Dit geschrift is een uitgebreide weergave van de preek die hij op zondagavond 29 juni 1856 in Vianen heeft gehouden. Dit jaar – 150 jaar nadien – werd in herinnering aan deze kerkdienst, op 13 mei, de conferentie van de "Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge" in dezelfde historische Hervormde kerk gehouden. De tekst van beide toen gehouden referaten treffen de lezers in dit nummer aan.

Inhoud

Dr. H.F. Kohlbrugge

Het eeuwig Evangelie 113

Ds. L.J. Geluk, Rotterdam

Dr. H.F. Kohlbrugge eindelijk tóch op een Hervormde kansel 114

Dr. H. Klink, Hoornaar

Europa en de islam, vroeger en nu 121

Een woord van

Mr. G. Groen van Prinsterer

De Revolutie gaat uit van de soevereiniteit van de mens, de Reformatie van de soevereiniteit van God. De een laat de rede oordelen over de openbaring, de ander onderwerpt de rede aan de geopenbaarde waarheden. De een geeft vrij spel aan de individuele meningen, de ander bewerkt de enigheid van het geloof. De een maakt de maatschappelijke verbanden en zelfs de familiebanden los, de ander maakt ze hechter en heiligt ze. Deze overwint door martelaren, gene handhaaft zich door moordpartijen. De een komt op uit de afgrond, de ander daalt neer van de Hemel.

Dr. H.F. Kohlbrugge eindelijk tóch op een Hervormde kansel

We schrijven het jaar 1856 – doctor Hermann Friedrich Kohlbrugge is nu sinds 1847 predikant van de Niederländisch-Reformierte Gemeinde te Elberfeld.

Even terzijde: om de kerkgeschiedenis van de 19e eeuw in het algemeen en de gebeurtenissen in Elberfeld in het bijzonder goed te begrijpen, moeten we bedenken dat de kerkelijke verdeeldheid zoals wij deze kennen, nog onbekend was. Een boekje onder de titel *Tien keer Gereformeerd* kon toen nog niet geschreven worden. De christenen hadden toen méér oog voor wat wel en niet Kerk is dan hun nazaten in de 20e en 21e eeuw.

Daarbij komt dat iedereen in het midden van de 19e eeuw nog tot enig kerkverband behoorde. Al ging men niet naar de kerk, men hoorde wel “ergens” bij. Dat maakte dat er bij de hele bevolking van een dorp of stad betrokkenheid was bij dingen die zich op kerkelijk terrein afspeelden. Het was nog de tijd van de volkskerk.

In de derde plaats was er veel meer bemoeienis van de overheid met de kerk dan in later tijd. Vooral de koningen van Pruisen, sinds 1870 tevens keizer van Duitsland, grepen meermalen direct in het kerkelijk leven in. Keren wij na deze opmerkingen terug naar Elberfeld.

De “Agende” opgelegd

De gemeente waarvan Kohlbrugge de predikant was, was ontstaan uit de oorspronkelijke Hervormde Gemeente. Elberfeld, gelegen in de provincie Rijnland, behoorde tot Pruisen, een staat die sinds 1945 niet meer bestaat. De koning van Pruisen, Frederik Willem III, had voor zijn rijk een samengaan van de Lutherse en Her-

vormde Kerken bevolen. Een vroeg samen-op-weg, dat per 31 oktober 1817, bij het derde eeuwfeest van de Kerkhervorming, gestalte moest krijgen. Eén en dezelfde liturgie, meer Luthers dan Gereformeerd, (de “Agende”) werd nu aan alle gemeenten, dus ook aan de gemeenten van de Reformierte Kirche, opgelegd. De invoering daarvan begon in 1817 in Potsdam en werd daarna in de loop van de tijd aan alle gemeenten voorgeschreven.

Op veel plaatsen was daartegen verzet. Voor vele Lutheranen bood deze “Agende” te weinig, voor vele Hervormden te veel.

In Breslau – in Silezië, dat ook tot Pruisen behoorde en sinds 1945 Pools gebied is – kwam het tot een scheuring. Daar ontstond in 1832 onder leiding van de hoogleraar en predikant Johann Gottfried Scheibel een vrije, geheel Lutherse kerk. Leden van deze van de staat vrije gemeente, ondervonden hetzelfde wat enkele jaren daarna onze Afgescheiden broeders en zusters in Nederland moesten lijden onder koning Willem I en diens “verlichte en verdraagzame” regering en het “tolerant” bestuur van de Hervormde Kerk.

Ook voor vele Hervormden was de dwang vanuit Berlijn onverdraaglijk. Zij proefden in de “Agende” iets van de Roomse Kerk en zij waren wars daarvan. Zij vreesden dat zij en hun kinderen daardoor geleidelijk zouden vervreemden van de klassieke gereformeerde belijdenis. Helder doorzag Daniël von der Heydt, ouderling van de Hervormde gemeente van Elberfeld, dat de belijdenis in de verenigde kerk puur een privé-zaak zou worden en de verenigde kerk in feite *zonder belijdenis* zou zijn. Protesten richtten niets uit. De maatregelen bewerkten dat vanaf 1835 vele Hervormden niet meer ter kerke gingen. Zij vierden niet meer het Heilig Avondmaal. Hun kinderen bleven ongedoopt. Huwelijken werden niet meer ingezegend.

De oude gemeente vernieuwd

Deze situatie duurde twaalf jaren, totdat op 18 april 1847 zich een nieuwe gemeente constitueerde, die zich beschouwde als de regelrechte voortzetting van de oorspronkelijke Hervormde gemeente van vóór de rampzalige Union met haar verfoeilijke “Agende”: de Niederländisch Reformierte Gemeine (!). Het was deze gemeente die de Nederlandse dr. Kohlbrugge als haar predikant begeerde.

Colofon

Ecclesia, voorheen ‘Kerkblaadje’, is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Ds. L.J. Geluk en Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Drs. J.G. Barnhoorn, Dhr. T. van Es, Dr. R. Fernhout, Dr. M. Verduin en Ds. I.J. Wisse.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 19,50 per jaar

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

Toen na twaalf vergeefse pogingen nergens een geordende predikant te vinden was die hem als predikant van de inmiddels door de koning erkende gemeente in het ambt durfde te bevestigen, hebben de broeders die reeds de oorspronkelijke gemeente als ouderling hadden gediend, hem op 9 mei 1847 de handen opgelegd. Daarna heeft hij een aantal broeders in het ambt van ouderling en diaken bevestigd en waren de drie ambten in de jonge gemeente tegenwoordig.

Een aanvechtbaar, onkerkordelijk gebeuren? Ja, maar nog meer een aanklacht tegen een kerkbestuur dat niet samenbindend, maar ontbindend bezig was geweest en niet verstond dat het geroepen is gestalte te geven aan het moederlijke van de Kerk en het herderlijk karakter van haar Heer. En – zo zei men wel daar in Elberfeld – wie heeft ooit Johannes Calvijn in het ambt van predikant bevestigd?

Een jaar van blijde verrassingen

1856. De gemeente bestaat nu negen jaar. De aanvankelijke groei is tot staan gekomen. Men kan spreken van consolidatie. 1856 is een jaar geworden van zowel verrassende en blijde gebeurtenissen in de gemeente van Elberfeld alsook van een grote crisis. In het leven van haar predikant en zijn gezin was het eveneens een jaar van grote tegenstellingen: onverwachte vreugde en diepe beproeving en leed.

Verrassend was dat het er even naar uitzag dat de betreuenswaardige breuk tussen de Evangelisch Reformierte Gemeinde en de Niederländisch Reformierte Gemeinde zou worden geheeld. Vanuit Berlijn kwam een op 4 augustus gedateerde koninklijke kabinetsorder, waarin Frederik Willem IV uitsprak:

“Het is Mijn vurige wens de scheuring van de gemeente van Elberfeld weer verzoend te zien. Ik koester de overtuiging, dat zulk een verzoening, wanneer zij in ware liefde gezocht wordt, niet moeilijk zou zijn. De Nederlands Gereformeerde Gemeente is, zoals ik met vreugde heb vernomen, in haar afgezonderd bestaan een rijke zegen aan evangelische opbouw ...”

De kerkenraad liep niet warm voor dit voorstel van de koning, maar wees het niet af. Mede door ziekte van de koning is de zaak van de hereniging echter gestagneerd.

De tweede verrassing is de uitnodiging, die de kerkenraad van de “oude” gemeente enkele maanden later aan de kerkenraad van de “nieuwe” gemeente zond. Hij schreef:

“Geliefde broeders in de Heer, Zoals u bekend is, hebben wij door Gods goedheid een vijfde predi-

kantsplaats bij onze gemeente gesticht en daarvoor ds. Karl Krafft te Dusseldorf beroepen. Wij hopen deze op de 29e oktober te verwelkomen en de zondag daarop, dus de 2e november in zijn ambt alhier in te leiden, wanneer hij ook zijn intrede bij ons hoopt te doen. Het is ons een ware behoefte van het hart u niet alleen van dit voornemen in kennis te stellen, maar hierbij ook uw predikant en één van uw ouderlingen broederlijk uit te nodigen tot het deelnemen aan deze feestelijkheden van onze gemeente en aan de maaltijd op de dag van de verwelkoming. Wij zijn niet stilzwijgend voorbijgegaan aan het feit dat niet weinigen van de uwen omwille van hun geweten van ons zijn uitgegaan en dat er in de loop van de tijd helaas veel bijten en vereten van elkaar geweest is. Maar de gehele wet wordt in één woord vervuld: “Hebt uw naaste lief als u zelf”. In deze liefde begeren wij u bij ons te hebben, opdat u zich met ons moogt verheugen dat voor de dienst aan het Woord in onze stad een nieuwe kracht beschikbaar is. Niet dat wij met deze uitnodiging aan u een breuk willen helen – de opheffing en genezing van deze breuk is alleen aan de Heere onze God -, maar het zou ons heel lief zijn, wanneer ook u hieruit zoudt willen opmaken, hoezeer niet alleen de hartelijke wens, maar ook de innerlijke bereidheid bij ons leeft, u, die wij erkennen op dezelfde belijdenis der vaders en op dezelfde grondslag van het geloof en de hoop [te staan], weer mét ons – moge de Heere dat zo leiden – in een kerkelijke gemeenschap verbonden te zien. De vrede van de Heer Jezus zij met u!”

Toen ik deze vriendelijke uitnodiging las, werd ik heel nieuwsgierig hoe deze werd beantwoord. De reactie werd uit naam van de kerkenraad vertolkt door dr. Kohlbrugge met woorden van hartelijke dank. Hij schreef onder meer:

“Wij stellen met voldoening vast in deze uitnodiging en in de wijze waarop u haar hebt gedaan, een teken [te zien] van de geest der liefde en welwillendheid waarmee u onze gemeente en haar ontstaan beziet, en waarin wij van onze kant ons steeds tegenover u verbonden hebben gevoeld. Uw uitnodiging nemen wij daarom in dezelfde geest en met dezelfde vreugde aan, zoals zij aan ons is gedaan.”

In een brief (gedateerd 20 oktober 1856) aan zijn leerling en jongere vriend, de hoogleraar Johannes Wichelhaus in Halle, vertelt Kohlbrugge, overigens zonder commentaar maar met ingehouden verwondering over deze uitnodiging.

Een jaar van droefheid

Een heel droef gebeuren vond kort daarna plaats. Het bracht de gemeente in een grote crisis.

Zeer bevriend met de familie Kohlbrugge waren de beide, zeer aanzienlijke en rijke Elberfeldse families Von der Heydt. De gebroeders Carl en Daniel waren bankiers en zakenlieden. Ook met hun broer August was Kohlbrugge goed bekend. Deze diende Pruisen vele jaren als minister en werd geadeld met de titel van "Freiherr". Toen het gezin Kohlbrugge nog in Utrecht woonde was de vriendschap met Carl en diens gezin al begonnen. Carl was zeer goed theologisch geschoold. Hij heeft een vertaling van het Nieuwe Testament verzorgd en een uitvoerige toelichting op de brieven van de apostel Paulus en de brief aan de Hebreeën geschreven. Ook was hij Kohlbrugge behulpzaam bij diens verklaring van Romeinen 7, dat in 1839 verscheen. We kunnen gevoeglijk zeggen dat de verstandhouding en vriendschap van Kohlbrugge met Carl von der Heydt en diens broer Daniel allerhartelijkst was en in 1856 al bijna 20 jaar bestond.

Nu had Carl een zoon Fritz, die de gemeente als diaken diende. Fritz verloofde zich met Marie Th.W. baronesse von Hurter. Zij behoorde niet tot de gemeente. Samen bezochten zij wel eens een concert. Kohlbrugge vond dat er op hun gedrag wel iets viel aan te merken, ja zo veel, dat hij weigerde hen te trouwen. Hij eiste zelfs dat Fritz zijn diakenambt neerlegde en onder censuur werd gesteld.

Na anderhalve eeuw is het moeilijk na te gaan wat er nu heel precies aan de hand was. Ging Kohlbrugge in zijn opstelling te ver? Wat was er waar van de tongen die beweerden dat de dominee zo graag had gezien dat Fritz von der Heydt met zijn dochter Anna trouwde? Het conflict is hoog opgelopen. Er ontstond een crisis. Kohlbrugge legde zijn ambt neer, wanneer de kerkenraad niet bereid was tuchtmaatregelen te nemen. Onder die dreiging ging de kerkenraad overstag en het gevolg was dat ouderling Carl von der Heydt met zijn gezin, een van zijn zusters die getrouwd was met kerkmeester Louis Frowein met haar gezin en nog een aantal families zich van de gemeente losmaakten. Zo kwam het tot een droevige breuk tussen twee zo zeer bevriende families en tot een scheur in de gemeente. Op de achtergrond speelde zonder twijfel nog iets heel anders mee. Al enkele jaren ging het niet goed tussen de broers Carl en Daniel von der Heydt op zakelijk terrein. Samen met hun broer August voerden zij de directie van het bankiershuis Von der Heydt-Kersten. De bank van Kersten bestond al sinds 1754 en door zijn huwelijk met Wilhelmine Kersten was de vader van de drie broers daarbij betrokken geraakt. Het tragisch conflict tussen Carl en Daniel is

in 1856 tot een climax gekomen en heeft tot vervreemding tussen hen beiden geleid. Het kan niet anders of dr. Kohlbrugge, die met beide families zeer bevriend was heeft hier onder geleden en het interne conflict is mede bepalend geweest voor de houding die hij innam tegenover Fritz von der Heydt en diens huwelijk. Daniel von der Heydt bleef in de gemeente, toen zijn broer en zuster overgingen naar de "moeder-gemeente". Of er in het geheel geen contact meer is geweest tussen Kohlbrugge en Carl von der Heydt, die in 1881 is gestorven, heb ik niet kunnen nagaan.

Dominee Kohlbrugge en Nederland

1856 – dr. Kohlbrugge was nu gedurende negen jaren predikant. Bracht nu de ambtelijke status die hij had gekregen verandering in de blik waarmee men in Nederland naar hem keek?

Hij was immers als proponent uitgeworpen uit de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente van Amsterdam en geweerd als lid van de Hervormde Gemeente van Utrecht, waar hij met zijn jonge vrouw (Catharina Louisa Engelbert) in 1829 was komen wonen en waar hun beide zoons geboren werden. Hijzelf heeft de kronkelpaden van de Hervormde en Hersteld Lutherse kerkbesturen beschreven in zijn boekje *Het lidmaatschap bij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet*. De zaak zat muurvast op de pertinente weigering van de Hersteld-Lutherse kerkenraad van Amsterdam om een bewijs van goed zedelijk gedrag af te geven en op de even pertinente eis van de Utrechtse Hervormde kerkenraad dat dit bewijs noodzakelijk was om als lidmaat ingeschreven te kunnen worden. Men walgt van de laffe "vroomheid" die spreekt uit het slot van één van de weigeringsschrijvens van de Utrechtse kerkenraad:

"Wij hebben het onzen pligt geacht Uw-Eerw. hiervan kennis te geven, bidden Uw-Eerw. en uwe Echtgenoot Gods dierbaarste zegeningen toe, en onder teekenen ons, enz."

De president van het Noord-Hollands kerkbestuur, ds. J. van Slogteren, had hem "het uitvaagsel van de Lutherse Kerk genoemd" en de bekende woorden gesproken: "Mijnheer! wij moeten rust hebben in onze Kerk, rust moeten wij hebben!!"

Denkt u zich in die tijd eens even de situatie in: een jonge man, die theologie had gestudeerd, die met lof aan de Universiteit van Utrecht was gepromoveerd tot doctor, die een vurige liefde tot God en Christus' Kerk had, die zich er volstrekt van bewust was dat de HERE hem tot het ambt had geroepen, een man met grote gaven van hoofd en hart, die vele vrienden had onder de eenvoudigen én de voornaamsten van ons land, werd

buiten de kerk gehouden. Bij de doop van hun oudste kind mochten de ouders de doopvragen niet beantwoorden. Dat deed een doopgetuige in hun plaats. De andere kinderen bleven ongedoopt. Deze man, die geheel een man van de kerk was, werd niet als lid van de kerk aanvaard. "Een man van de kerk" – dat niet in de geest van de 20e en deze eeuw, waar men met groot gemak vrije gemeenten sticht, die men "kerk" noemt, maar een man voor wie alleen de *historische* kerk, de kerk van de voorouders met haar reformatorische belijdenis op de naam "kerk" aanspraak kon maken. Zo zeer was hij gekant tegen de geest van separatie, dat hij de Afscheiding onder leiding van ds. H. de Cock en ds. H.P. Scholte als mensenwerk afwees.

De vraag was dus, of men hier te lande met andere ogen naar de predikant van Elberfeld keek, dan toen hij ambteloos in Utrecht woonde. Met andere woorden: hoe stevig was de deur naar een Hervormde kansel en een eventueel lidmaatschap van de Hervormde Kerk van Nederland nog op slot?

Kentering in de jaren veertig?

Nu was het zo, dat het er midden in de jaren veertig, kort voor de familie Kohlbrugge naar Duitsland vertrok, op *leek* dat er een kentering in de verhoudingen kwam. Kohlbrugges naam werd nadrukkelijk genoemd voor een hoogleraarschap in de Oosterse talen aan de Leidse Universiteit. Het ging echter niet door. Twee curatoren verklaarden zich tegen.

Nog eenmaal heeft Kohlbrugge zelf in die periode een nieuwe en laatste poging ondernomen om tot de Hervormde Kerk toegang te verkrijgen. Hij ontving daarbij de volledige steun van de minister voor Eeredienst, mr. Hugo baron van Zuylen van Nijeveld, die een goede relatie onderhield met mr. G. Groen van Prinsterer. De minister richtte zich tot het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland en de weg kwam vrij voor een door Kohlbrugge in te dienen verzoek. Maar de zaak liep vast, omdat het kerkbestuur zich beriep op een besluit van de Algemene Synode uit het jaar 1830. Dit besluit was in algemene bewoordingen gesteld, maar was speciaal genomen om Kohlbrugge buiten de Hervormde kerk te houden. Men was bang voor hem. Mevrouw U.Ph. Kohlbrugge-baronesse van Verschuer, de tweede echtgenote van Kohlbrugge, ging de president van de Utrechtse kerkenraad opzoeken. Zij kreeg te horen "dat de Minister mocht willen wat hij wilde, dat zij niet wilden". Zelfs de minister wist dus geen doorbraak te bewerkstelligen. De kerkdeuren in Nederland bleven voor Kohlbrugge dicht en ook de deur van een Universiteit ging niet open. Toen is hij met zijn gezin naar Duitsland vertrokken.

Omslag in de jaren vijftig?

Maar nu, nú stond de zaak er toch wel anders voor? Kohlbrugge was predikant geworden. Hij diende sinds 1847 een erkende Hervormde gemeente in Duitsland. De deur van een Hervormde kansel in Nederland zou voor hem nu toch niet meer op slot zijn?

Zijn vrienden in ons land waren van mening dat de kerkelijke besturen hun opstelling tegenover dr. Kohlbrugge, nu hij predikant was geworden, wel zouden herzien. Er zouden wellicht *predikanten* zijn die hun Elberfeldse collega eens voor een preekbeurt wilden uitnodigen. Er was misschien wel een Nederlandse *gemeente* die hem zou willen beroepen. Hij had inmiddels veel gepubliceerd en men wist hoe hij het Evangelie vertolkte.

Zijn trouwe Amsterdamse vriend H.J.A. Boissevain benaderde in 1848 ds. Bernard ter Haar, een jeugdvriend van Kohlbrugge en predikant in Amsterdam. Zou deze niet eens een middagbeurt aan dr. Kohlbrugge af willen staan? Maar nee, dit verzoek inwilligen

"[zou] wegens het vroeger voorgevallene eenigermate beleedigend voor het Hersteld Luthersch Kerkgenootschap [] kunnen schijnen."

De Amsterdamse kansel bleef dus gesloten.

Drie jaar later – dus in het jaar 1851 – ging mevrouw P. Boissevain-Drost nog een stap verder. Zij schreef aan ds. J. Muntendam die in Amsterdam als een rechtzinnig, trouwe leraar gold:

"Zooals UwEw. bekend is vangt over veertien dagen het werk der beroeping van eenen Herder en Leeraar in de plaats van Ds. Begeman aan. Zouden wij uw stem en medewerking voor Dr. Kohlbrugge mogen inroepen. Het is met het oog op den Heere, op uwe liefde voor de Kerk en uwe erkenning van gedaan onrecht dat wij met vervrijmoedigd gevoelen deze vraag aan U WelEw. doen."

Maar daar kwam al helemaal niets van. De Amsterdamse kerkenraad werd, als hij bereid zou zijn geweest om tot een beroep over te gaan, niet alleen gehinderd zijn door het al genoemde besluit van 1830, maar ook nog door een tweede besluit, dat de synode in 1845 had genomen om het beroepen van predikanten uit het buitenland tegen te gaan. Een aanleiding daartoe was geweest het beroep dat de kerkenraad van Onstwedde in 1843 op ds. H.E. Gravemeijer uit het Oostfriese Rysum had uitgebracht en dat ook door hem was aangenomen. Dit speelde in een tijd dat vele kandidaten tot de Heilige Dienst jarenlang vergeefs op een beroep wachtten. Het was op dit besluit dat de Amsterdamse kerkenraad zich tegenover mevrouw Boissevain beriep. Hoe

dan ook, de deur van de Hervormde Kerk was en bleef voor Kohlbrugge op slot.

Dat ondervonden ook andere vrienden van de dominee van Elberfeld. Een viertal vrienden uit Utrecht diende in 1851 een verzoekschrift in bij de Algemeene Synode om de beide besluiten, uit 1830 en uit 1845, op Kohlbrugge *niet* van toepassing te verklaren. Maar de president ds. C.W. Pape en de secretaris dr. H.P. Timmers Verhoeven antwoordden:

“De Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk [] Geeft te kennen, dat zij geene redenen ziet, waarom van de bepalingen, in genoemde besluiten op gezegden Predikant toepasselijk, ten zinnen gunste zoude worden afgeweken, weshalve het verzoek wordt gewezen van de hand.”

Beroep op de koning

Ook toen andere vrienden pogingen in het werk stelden de deur open te krijgen, bleef de synode onaandoenlijk. Weer is het een vrouw, die een stoute poging waagt. Het is opnieuw mevrouw P. Boissevain-Drost. In de roerige dagen van april 1853, wanneer het land op zijn kop staat door de benoeming van enkele roomse bisschoppen – voor het eerst sinds eeuwen – schrijft zij aan het hoogst gezag, koning Willem III. Het is een bewogen brief, waaruit grote liefde spreekt voor het Huis van Oranje en voor het Vaderland. Hoort u maar naar enkele zinnen uit haar schrijven. Nadat zij haar diepe zorg over de verdeeldheid van de Kerk en haar dreigende ondergang heeft geuit, schrijft zij vervolgens:

“Sire! een man heeft de God onzer Vadersen zich afgezonderd, aan Gods Woord getrouw verkondigt hij onvermoeid het Evangelie, die Gerechtigheid, die eenen armen zondaar gerecht stelt voor God, uit het midden zijner zonden en diepe verlorenheid uit. Even als eenen Luther in vijftienhondert ontwikkelt hij eene kracht der prediking en des geloofs, waarvan men getuige zijn moet om het te gelooven en leeft hij verwijderd van zijnen geboortegrond onder de bescherming van eenen Duytschen Vorst, ten zege van eene naburige natie, terwijl hij de steun van Kerk en land zijn kon. Sire! roep hem in ons midden terug, en ont hef daardoor ons land en onze kerk van eene zware schuld; de gewetens zullen rust vinden, men zal, zich buigende onder het levende Woord Gods, deszelfs macht leren kennen, eene kracht ontwikkelen in de ure des gevaars, waartegen gene macht hoe ook genaamd zal bestand wezen. God zelf zal in ons midden zijn. Uwe Majesteit houde het eene zwakke vrouw ten goede zich tot U gewend te hebben, en wijde gunstiglijk Uwe aandacht aan dit mijn schrijven ...”

Ook de vrienden Matthijs Westendorp en Steven de Clercq richtten zich tot de koning met het dringend verzoek om recht en eerherstel voor Kohlbrugge.

In het volgend jaar werd aan de Koning door Utrechtse vrienden een rekest overhandigd, met eenzelfde verzoek.

Het was alles te vergeefs!

Zou misschien ds. P.A. van Toorenenbergen te Waarder bereid zijn Kohlbrugge een keer voor zich te laten preken? De heer P.J. Vermeulen, ouderling te Utrecht legt hem deze vraag voor. Och, die arme dominee. Hij weet niet wat hij hiermee aan moet. Hij “heeft zich nog nimmer in zulke groote slingeringen bevonden als tegenwoordig. Dan eens is het ja! dan eens neen!” Als Kohlbrugge nu in Waarder woonde, dan, ja. Maar zou het nu niet God verzoeken zijn hem hier te laten komen?

Het zal duidelijk zijn dat het er in 1856 niet naar uitzag dat Kohlbrugge ooit in zijn vaderland in de vaderlandse kerk het Woord van God zou mogen bedienen. De deur naar de Hervormde Kerk was voor *de heer dr. Kohlbrugge* afgegrensd, de weg naar een Hervormde *kansel* was voor *dominee Kohlbrugge* gesloten. Totdat deze plotseling ontsloten werd. Dat is als volgt gegaan.

Een kanseldeur gaat open

Uit zijn huwelijk met de zo jong overleden Cato Engelbert (zij is maar 24 jaar geworden) had Kohlbrugge twee zoons. De jongste, Jakob, is officier geworden en reeds in 1858 op de leeftijd van 25 jaar in Nederlands-Indië gestorven. De oudste zoon, Gerrit, was na een landbouwkundige opleiding op voorspraak van de Utrechtse vriend E.H. Kol opzichter/rentmeester van een polder bij Vianen geworden. Hij trad op 14 november 1855 in het huwelijk met Mathilde baronesse von Bode. Het jonge paar vestigde zich in Vianen. En het is deze jonge vrouw geweest die de deur van de kansel wist te ontsluiten.

Zij was erg op haar schoonvader gesteld en overtuigd van het onrecht dat hem was en werd aangedaan. Zij sprak daarover met haar predikant, ds. G. van Duyl. Deze dominee was in 1799 in Beusichem tot predikant bevestigd en had daarna de gemeente van Hoogeveen gediend. Sinds 1815, dus al 40 jaar, stond hij in Vianen. Hij was een man op leeftijd, 82 jaar, nog altijd dienstdoend, want een verplicht emeritaat bestond nog niet.

Deze was bereid wel een beurt aan de schoonvader van de jonge mevrouw Kohlbrugge af te staan. Hij was niet iemand die men een vriend van Kohlbrugge zou kunnen noemen, maar ook niet geheel onbekend met hem. Ds. Van Duyl had in 1827 kandidaat S.J. de Hoest als predikant in diens eerste gemeente Ottoland en Neder-Blokland bevestigd. Toen ds. De Hoest drie

jaar later een beroep naar Lexmond aannam, was het weer ds. Van Duyl die hem daar bevestigde. Deze ds. De Hoest was wel een vriend van Kohlbrugge. Bij hem hadden Kohlbrugge en zijn vrouw, nadat zij getrouwd waren, drie weken gelogeerd.

Die oude dominee Van Duyl, die geen geestverwant van Kohlbrugge was, had meer moed dan Kohlbrugges oude vriend De Hoest. Toen deze in 1845 door Kohlbrugge was benaderd iets te ondernemen tot zijn opname in de Hervormde Kerk, had hij het laten afweten uit angst "voor collisie met de kerkelijke autoriteiten", zoals Kohlbrugge deze weigerachtigheid uitlegde.

Maar ds. Van Duyl sprak over het onderwerp met zijn kerkenraad en zo werd geregeld dat Kohlbrugge in de avonddienst van zondag 29 juni 1856 zou voor gaan. Donderdag 26 juni ging Kohlbrugge met zijn dochter Anna op reis naar Nederland, waar hij bij zijn zoon en schoondochter in Vianen zou logeren. Op de valreep schreef hij nog een briefje aan zijn vriend Johannes Wichelhaus in Halle, waarin hij wel vertelt dat hij binnen een uur op reis moet naar Holland, maar zonderling genoeg rept hij met geen woord over de dienst die hij daar zal leiden. Wel tekent hij nog even aan dat hij in deze weken bijna de hele Septuaginta heeft doorgelezen en veel heeft gevonden. Verder niet. Ja, Kohlbrugge was toch wel een wonderlijke man.

Ruim een maand later schrijft hij weer naar Halle. Nu vertelt hij van zijn ervaringen. Dominee Van Duyl was gekomen om hem voor de dienst uit te nodigen. Zondagmorgen ging hij met zijn zoon en schoondochter naar de kerk. 's Middags zat hij alleen in de tuin en was erg benauwd. Hij had gemerkt dat zijn zoon Gerrit vreselijk opgewonden was. Bij de jonge man kwam een lijden openbaar dat naderhand als schizofrenie bekend werd. Het moet een vreselijke ervaring voor de vader zijn geweest. Hij vertrouwt aan zijn vriend in Halle toe, dat hij weggelopen zou zijn wanneer niet was aangekondigd dat hij 's avonds de dienst zou leiden.

Zo gingen vreugde en leed hand in hand. Het bijzondere van nu eindelijk in een dienst in de kerk van Nederland te mogen voorgaan, werd overschaduwd door het leed van de geestesziekte van zijn zoon. Voor het eerst had vader Kohlbrugge daarvan iets gemerkt in maart van dat jaar. Hij was er toen helemaal van slag door geweest. In de dagen die op die gedenkwaardige zondag 29 juni 1856 volgden – Kohlbrugge en Anna bleven tot vrijdag 5 juli in Vianen – heeft hij veel geweend en gebeden. "O in wat voor groeve bevond ik mij", schrijft hij. Maar op die zondagavond –

"was ik op de kansel heel rustig en het was alsof ik mijn leven lang voor mijn volk gepreekt had. Ik had

geen herinneringen, dat wil zeggen: ik werd niet geplaagd door herinneringen van vroeger. Ik preekte over Genesis 3. Na de preek, die bijna twee uren duurde, waren allen als verslagen, toen ik het 'amen' sprak. Aan de voet van de kansel stonden twee predikanten en de hele kerkenraad, toen ik de kansel verliet. De oude dominee hield een korte toespraak, die ik kort heb beantwoord en ontroerd drukten allen mij de hand".

Op zeldzaam diepe wijze heeft Kohlbrugge in zijn preek in de Vianense kerk in zeven gedachten de hoofdlijnen van het genoemde Bijbelgedeelte ontvouwd. De menselijke ongehoorzaamheid en val, en daar tegenover het eeuwig Evangelie van Gods opzoekende liefde en toegerekende gerechtigheid.

De kerk was geheel gevuld. Zelfs roomsen en Joodse mensen zouden aanwezig zijn geweest. Ook een aantal van de bijzondere vrienden was gekomen. Kohlbrugge had naar de familie Kol in Utrecht getelegrafeerd, en die hadden anderen geïnformeerd over wat in Vianen ging gebeuren. Een beetje overdrijvend meldt Kohlbrugge dat anders maar een gulden werd gecollecteerd en nu wel ongeveer 600 gulden! Een nauwkeurig onderzoek heeft echter uitgewezen dat de gangbare collecten niet zó slecht waren als hij aan Wichelhaus meldde. De preek over Genesis 3 is naderhand door Kohlbrugge uitgeschreven en in druk verschenen.

Naspel in Nederland

Wat zich daar in Vianen had afgespeeld, was aan het Classicaal Bestuur van Gouda, waartoe de gemeente van Vianen behoorde, niet ontgaan. De kerkenraad moest zich daarvoor wel verantwoorden. Hij kreeg van het Classicaal Bestuur te lezen:

"Ter kennis van het Classicaal Bestuur van Gouda gebracht zijnde het gerucht als zoude in de Hervormde Kerk van Vianen de predikdienst reeds twee reizen zijn vervuld geworden door zekeren H.F. Kohlbrugge, een persoon die in de Nederlandse Hervormde Kerk geen lidmaat is, en die door geen wettige ordening tot de bediening van het Leeraarsambt zou zijn gerechtigd, zoo heeft het Classicaal Bestuur voornoemd in zijne laatst gehouden vergadering besloten, ingevolge de bepalingen vervat in art. 8 van het Regl. van Kerkelijk opzicht en tucht, een onderzoek naar de waarheid van dit gerucht in te stellen en zich daartoe in de eerste plaats te wenden tot UEerwaarden, gelijk geschiedt bij deze."

Dan volgen de vragen of de heer H.F. Kohlbrugge te Vianen in de Hervormde kerk gepreekt heeft, of hij soms kinderen heeft gedoopt of het Heilig Avondmaal bediend.

Het antwoord van de kerkenraad is niet weinig wan-kelmoedig uitgevallen. Het spreekt niet van kerkdiensten, maar van "Bijbellezingen" die tweemaal door dr. Kohlbrugge gehouden zijn en de data waarop dit is gebeurd zijn gewijzigd: die beide "Bijbellezingen" werden niet op twee zondagen gehouden, maar op *doordeweekse* dagen!

Uiteindelijk hield de Synode zich met het onderwerp bezig. Twee voorstellen om besluiten te formuleren die voor Kohlbrugge opnieuw de deur van een Hervormde kansel zouden hebben gesloten, kregen onvoldoende steun. Of een predikant uit het buitenland in een Hervormde kerkdienst zou voorgaan was voortaan zaak van de kerkenraad. Zó had de Synodale commissie (= het moderamen, LJG) aan de Synode geadviseerd. Geheel daarmee in overeenstemming luidde het besluit:

"De Synode, de goede bedoeling der Synodale commissie huldigende en zich verblijdende in den geest van verdraagzaamheid, die zich in vele gemeenten van ons Vaderland openbaart, heeft het ter bevordering van dat lofwaardig doel niet noodig geacht deze aangelegenheid te regelen."

Nu was het ijs gebroken. In Den Haag was een Duits-talige gemeente opgericht. Omdat geen kerkgebouw voor deze Duitse gemeente werd afgestaan, had men de beschikking gekregen over de loge van de vrijmetselaars. Dáár leidde Kohlbrugge twee-en-een-halve maand na de befaamde dienst in Vianen, op 14 september twee diensten, één in het Duits, de andere in het Nederlands. De zaal was helemaal vol. Ook de Nederlandse minister van Oorlog, baron Forstner van Dambenoy was aanwezig en deze zorgde ervoor dat Kohlbrugge op Prinsjesdag de troonrede in de ridderzaal kon horen.

Opnieuw preekte Kohlbrugge in Vianen en de jaren die volgden in Nigtevecht, Loosdrecht, Hilversum, Bleskensgraaf, Utrecht (in de Dom), in Amsterdam (in de Zuiderkerk op uitnodiging van dr. A. Kuypers), en in andere plaatsen. Ja, in 1865 kwam ook nog een beroep naar een Nederlandse gemeente, naar Zoutelande. De bevriende ds. G.J. Gobius du Sart van Arnemuiden had daarover met koning Willem III gesproken en de ambachtsheer, mr. J. Strooband Janse had geen strobreed in de weg gelegd. Kohlbrugge bedankte voor dit beroep, maar hij zag er wel een gebedsverhoring in. Eens had hij gesproken dat God hem zijn recht zou geven, al was het maar door een beroep naar het kleinste dorpje aan de zee. Hij bedankte echter omdat het hem duidelijk was geworden, dat, hoezeer hij ook naar Nederland had terugverlangd, zijn plaats in Elberfeld was.

Tenslotte

Ter afsluiting en lering nog het volgende.

1856 is voor Kohlbrugge een bijzonder jaar geworden, een jaar van vreugde vanwege een zeker eeherstel in de Nederlandse kerk, en een jaar vol tragiek. De gemeente die hij diende kwam in een diepe crisis, hij raakte zijn oude vriend Carl von der Heydt kwijt en in zijn gezin manifesteerde zich de geestesziekte van zijn zoon Gerrit. Deze ziekte werd later zo hevig, dat hij tot aan zijn dood in 1908 gedurende ongeveer 30 jaren in een inrichting verpleegd moest worden.

Vele beproevingen waren Kohlbrugges deel: hij verloor zijn beide echtgenotes, zijn oudste zoon, zijn enige dochter en Gerrit die hem gebleven was, was geestelijk zwak en ziek. Het leven van deze begenadigde prediker is rijk aan beproevingen geweest.

Maar hoe zou het geweest zijn wanneer deze beproevingen hem onthouden waren en hij predikant in de Hersteld Lutherse Kerk geworden zou zijn? Of in de Hervormde Kerk? Zou zijn leven dan even vruchtbaar zijn geweest? Het is onmogelijk deze vragen te beantwoorden. Laten wij ermee volstaan te belijden dat de Heere weet wat Hij met Zijn kinderen doet wanneer Hij hen wonderlijk leidt, door alle valsheid en onrecht van vijanden heen.

Voor wie zich in Kohlbrugges levensweg verdiept, staan zijn bange vrienden en nog meer zijn verklaarde tegenstanders met hun kerkelijke waardigheid te kijk en te schande. Ik denk aan het gedrag van de Amsterdamse en Utrechtse kerkenraad. Eén van hen was ds. J. van Slogteren, de president van het Noord-Hollands kerkbestuur met zijn roep om rust in de kerk en zijn betiteling van Kohlbrugge als het uitvaagsel. Dat de naam van ds. J. van Slogteren en die van anderen – zij het met onere – nog wordt genoemd, hebben zij louter te danken aan dat 'uitvaagsel' dat door hen werd veracht en verworpen, maar door de HERE op een buitengewone wijze tot een zegen gesteld, ondanks zijn ongemakkelijk karakter.

Wij zien ook wat trouwe vriendschap kan betekenen. Ik denk aan de gebroeders De Clercq, Matthijs Westendorp, H.J.A. Boissevain, H. van Heumen, E.H. Kol, Daniel von der Heydt, Johannes Wichelhaus en zo velen meer. Hoe hebben zij met het wel en wee van Kohlbrugge en zijn gezin meegeleefd. En hoe heeft hij dat met hen gedaan. Een schat aan brieven zijn daarvan het bewijs. Dit zijn voorbeelden van ware christelijke, geestelijke vriendschap.

In de levensweg van Kohlbrugge zien we de kerk in haar

ambtelijke besturen bezig. Het is geen verheffend beeld. Soms doet het denken aan de wijze waarop in de laatste decennia Nederlands Kerk der Hervorming werd geleid. Dat is kerkontbindend geweest, ondanks alle waarschuwingen en ondanks alle smeekbeden. Evenals in de 19e eeuw gaan de verantwoordelijken in de PKN zonder ware droefheid en schaamte door. Met als gevolg dat de kerkelijke toestand in Nederland thans droeviger is dan in Kohlbrugges dagen.

De HERE ontferme zich over Nederland en haar vervallen christenheid.

Naschrift

Bij het persklaar maken van de lezing die op 13 mei jl. tijdens de Conferentie in Vianen werd gehouden, zijn enkele inhoudelijke verbeteringen en wijzigingen aangebracht. Een tweetal kwam van de kant van ds. J.K. Vlasblom die ik daarvoor hartelijk dank. Andere gaan terug op hernieuwde bestudering van de bronnen. Zo is mijn aanvankelijke bewering dat het besluit van de Algemeene Synode van 1845 speciaal tegen Kohlbrugge was gericht onjuist. Dit besluit is ingegeven door de omstan-

digheid dat veel afgestudeerde theologen geen beroep kregen, omdat zich bijna geen predikants-vacatures voordeden. Bovendien was er het kwaad dat kerkenraden soms maanden lang de kerkdiensten lieten vervullen door kandidaten tot de Heilige Dienst, die daar financieel nauwelijks voor werden gehonoreerd. Het beroep van ds. H.E. Gravemeijer naar Onstwedde werd dan ook zeer kritisch bezien. Overigens is het door dit beroep dat de Gravemeijers duurzaam naar Nederland kwamen.

Dr. K. Groot, die ook enkele boeken over Kohlbrugge heeft geschreven, publiceerde in 1956 een zeer lezenswaardig artikel in "Kerk en Theologie" (7e jaargang, blz. 16 – 33) onder de titel *Kohlbrugge eindelijk op de kansel van de Ned. Hervormde Kerk*. Hij publiceerde dat jaar ook een aantal bronnen in het "Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis" onder de titel *Kohlbrugges moeilijke weg naar de kansel van de Ned. Herv. Kerk*.

Van deze (en andere) bronnen heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Voor de lezing op de Conferentie koos ik een heel andere lijn dan dr. Groot in zijn eerstgenoemde artikel, omdat ik het "onmogelijke" van een dienst in de kerk van Nederland wilde benadrukken alsook het contrast van vreugde en tragiek in gebeurtenissen in het voor Kohlbrugge bijzondere jaar 1856. LG

Dr. H. Klink, Hoornaar

Europa en de islam, vroeger en nu

Na de val van de Berlijnse muur in 1989 is de wereld geconfronteerd met een nieuw verschijnsel: het moslimfundamentalisme. Omdat het heel gemakkelijk uitmondt in terrorisme, kan dit de wereldvrede ernstig verstoren. De 11^e september 2001 liet zien waar het dit fundamentalisme toe kan leiden. Toen al werd door enkele politici, onder wie minister Dijkstal, gezegd "de wereld zal vanaf nu niet meer dezelfde zijn." De jaren die achter ons liggen lijken hem in het gelijk te stellen: welk een gevolgen heeft de aanslag op de Twin Towers niet gehad! Het gebeuren van 11 september 2001 is de directe aanleiding tot de aanval van de Amerikanen op Afghanistan en daarna op Irak.

En zo lijkt de bekende schrijver Samuel Huntington die in 1993 zijn boek *Clash of civilizations* (Botsing van beschavingen) schreef gelijk te krijgen. Hij voorspelde dat zich na de val van het communisme een nieuw breukvlak in de wereld zou voordoen. In het vervolg zou het niet meer de communistische wereld zijn die tegenover de vrije, door westerse normen gedomineerde wereld zou staan, maar de wereld van de islam!

Het Westen en de opkomst van de islam

In 1958 was de Nederlandse zendingstheoloog dr. H.

Kraemer uitgenodigd aan het Theologisch Seminarium van Princeton in Amerika de befaamde *Stone Lectures* te houden. De neerslag daarvan publiceerde hij in zijn boek *Wereldbeschavingen en wereldreligies*. Het handelt over de ontmoeting van de westerse cultuur en de culturen en godsdiensten van het verre en nabije oosten: het Hindoeïsme en het Boeddhisme en de wereld van de islam.

Hij wijst erop dat deze culturen en godsdiensten vanaf het begin van de 19^e eeuw te maken kregen met de dynamiek van de westerse wereld. De expansiedrang van de westerse wereld woelde en woelt de grond van de niet-westerse wereld om en stelt deze voor nieuwe en buitengewoon grote vragen. De ontmoeting en confrontatie met het westen heeft tot enorme veranderingen geleid in de starre en immobiele wereld van de niet-westerse volkeren en dit proces is nog lang niet ten einde, aldus Kraemer.

Zeker waren er al in voorgaande eeuwen al tal van conflicten geweest tussen de islamitische en de christelijke wereld. Eigenlijk waren ze met het ontstaan van de islam gegeven. Want met ongekende kracht en vaart heeft de islam zich na de dood van Mohammed (632 na

Chr.) weten uit te breiden. Tot de islam bekeerde Arabieren veroverden nog in de zevende eeuw Jeruzalem en Damascus. Zij maakten zich meester van die gebieden die nu Iran en Irak heten, drongen door tot Afghanistan, India en Pakistan, ja tot in Indonesië toe. In westelijke richting veroverden zij Egypte en heel Noord Afrika. Zij kwamen tot in Spanje toe. En nóg verder ging de veroveringstocht, tot hun opmars bij Poitiers in het zuiden van Frankrijk in 732 na Christus door Karel Martel werd gestuit. Confrontaties waren er dus van meet af. Ook later waren ze er. Men denke aan de kruistochten.

Vanaf de 8^e tot ongeveer de 12^e eeuw toe maakte de islamitische cultuur een bloeitijd door. Dat was tijdens het kalifaat van de Abbasiden, die in Bagdad zetelden. Kunst, literatuur en wetenschap floreerden. In de 13^e eeuw werd deze cultuur bedreigd door de Mongolen, die tot in Egypte wisten door te dringen. Pas in de 15^e eeuw werden ze verslagen, door de Ottomanen, een Turkse stam, die geleidelijk heel het Byzantijnse rijk aan zich onderwierp en in 1453 Constantinopel veroverde, waar tot dan toe de christelijke keizer van het Oost-Romeinse rijk zetelde. In 1529 stonden de Turken voor de poorten van Wenen. Conflicten waren er dus van meet af aan geweest. Maar de 'confrontatie' van de westerse wereld en de islam in de moderne tijd is van een totaal andere aard.

Europa's expansie

Van welke aard? Wie de geschiedenis van West-Europa enigszins kent, weet dat Europa juist vanaf het begin van de zestiende eeuw een geweldige ontwikkeling door maakte. Onder andere als gevolg van de val van Constantinopel (1453) werd in West-Europa de klassieke literatuur herontdekt. Vanuit Constantinopel hadden geleerden, die voor de Turken op de vlucht waren geslagen manuscripten meegenomen naar Italië. In Europa was er in het begin van het tijdperk dat wij de Renaissance noemen, grote belangstelling gerezen voor de klassieke oudheid. De herontdekking van de klassieken uit Griekenland en het Romeinse Rijk had de opkomst van het Humanisme tot gevolg.

De wereld verruimde zich echter niet alleen op het gebied van de geest, ook in de letterlijke zin van het woord: ongeveer 50 jaar na de val van Constantinopel ontdekte Columbus Amerika, men voer om de Kaap heen, richting Indonesië, er ontstond een levendig verkeer met Zuid- en Noord-Amerika. Nieuwe handelscentra kwamen op: Antwerpen, Amsterdam en Londen! Men bevoer de wereldzeeën. Er ontstond zoiets als kapitalisme. Tal van ontdekkingen werden gedaan, op wetenschappelijk en natuurkundig gebied. Op het eind van de 16^e eeuw reisde men, dreef men handel over de hele wereld

en men wedijverde qua talent in toneelstukken en in filosofische geschriften met de klassieke schrijvers. In de 17^e eeuw vonden de Fransman Descartes en de Joodse geleerde Spinoza een toevluchtsoord in de Republiek der Nederlanden. Zij deden met hun geschriften de klassieke filosofie op haar grondvesten schudden.

De 18^e eeuw was rijk aan ontwikkelingen. De 'industriële revolutie' stond voor de deur, Engeland bevoer de wereldzeeën, Noord-Amerika maakte zich los van het moederland. Tal van uitvindingen gaven een impuls aan de handel en aan de mobiliteit (de locomotief en de stoomboot). De 18^e eeuw was vooral de eeuw van het opkomende liberalisme en... van de Franse Revolutie (1789).

Hernieuwde kennismaking

Welnu, het was kort na de Franse Revolutie dat generaal Napoleon in Egypte voet aan wal zette: in het voorjaar van 1798. De regering in Parijs zag in hem een gevaar en stuurde hem op een expeditie naar Egypte. In het kielzog van zijn leger trokken tal van geleerden mee, met het uitdrukkelijke doel om het oude Egypte ter plaatse te exploreren. Toen Napoleons manschappen de Egyptische bodem betraden, kreeg de moslimwereld voor het eerst na lange tijd weer *direct* te maken met Europa.

In de 19^e eeuw verzwakte het Ottomaanse Rijk, dat honderden jaren het Midden-Oosten had gedomineerd. Juist in die tijd dus, dat het Midden Oosten voor de westerling om verschillende redenen 'interessant' gebied werd: gebied niet alleen voor wetenschappelijk onderzoek, maar ook voor handel en verkeer en .... voor kolonisatie.

In diezelfde tijd waren de Franse revolutionairen aangestoken door een geweldige zendingsdrang: men moest de zegeningen van de Franse Revolutie exporteren! Vrijheid, gelijkheid en broederschap prediken! Dat moest óók gebeuren in de wereld van de islam. Tweeërlei zending werd vanuit het ene Westen bedreven: vanuit christelijke kerken werd het Evangelie gebracht, daarnaast 'het heil' van de Revolutie. Bij de zending vanuit de kerken denk ik, om één naam te noemen, aan de bijzondere levensgeschiedenis van William Carey (1761-1834), oorspronkelijk schoenmaker, die als zending naar India trok, met zijn zeldzaam talent voor talen, die wel de 'vader van de nieuwere zending' wordt genoemd.

Kraemer zegt over de toenmalige confrontatie van de islam met de westerse wereld: "Een beschaving die honderden, honderden jaren zichzelf gebleven was, die in zichzelf gekeerd was, waarin het leven zijn gewone gang ging, zoals dat altijd het geval geweest was, een beschaving ook die zich als vanzelf superieur voelde, kwam plotseling in aanraking met de westerse wereld, die haar in alle opzichten overtrof!" Het valt niet te ver-

wonderen dat dit veelal een geweldige schok teweeg bracht! Om met de woorden van dr. W. Aalders te spreken: een in zichzelf gekeerde wereld kwam plotseling in aanraking met de "dynamiek van de geschiedenis", werd opgenomen in "de dynamiek der volkeren"!

Wat zich tegen Europa keerde...

Kunnen wij enigszins bevatten wat dit geweest is? Kraemer zegt ervan: "Men kan de westerling zijn wetensdorst, zijn enthousiasme, zijn elan, zijn technisch vernuft, zijn ontdekkentaliteit en zijn handelsgeest niet kwalijk nemen. Dat zou dwaas zijn." De feiten waren nu eenmaal van dien aard, dát het Westen in allerlei opzicht superieur was. Alleen: de westerse mens nam zijn ideeën mee. Vooral de Fransen stelden zich ten doel om de islamieten in aanraking te brengen met het liberale gedachtegoed, met de 'zegenrijke' ideeën van de Franse Revolutie, dat wil zeggen met individualisme, subjectivisme en nationalisme.

In de 19^e eeuw begonnen de westerse mogendheden het Midden Oosten te koloniseren. De koloniale machten legden zich vooral toe het bevorderen van het onderwijs. Als gevolg daarvan gingen jonge mensen uit Egypte en later Turkije in het Westen, o.a. in Parijs studeren. Daar kwamen zij in aanraking met een totaal andere dan hun eigen, islamitische cultuur. Men werd er geconfronteerd met het westerse emancipatie-denken, individualisme en nationalisme. Men dronk er de ideeën in van de Verlichting en de Franse Revolutie. Dit was *springstof* in de wereld van de islam.

Maar, paradoxaal genoeg kon men deze door het Westen geleverde 'springstof' op den duur goed gebruiken tégen het Westen zelf. Diegenen die in het Westen gestudeerd hadden, hadden daar geleerd wat nationalisme en emancipatie was. Wat nu, als zij zich van het Westen wilden emanciperen en zelf nationalistisch werden? Zouden zij niet bij machte zijn om het 'juk van de Westerse mogendheden' met een beroep op hun eigen ideologie te breken? Wat als de inheemse bevolking haar eigen rechten opeiste en weigerde om nog langer de hegemonie van het Westen te aanvaarden? Via scholing en contacten met de wereld van het Westen werden de geesten langzamerhand rijp gemaakt voor het proces van *dekolonisatie*. Dat was bijvoorbeeld het geval in Egypte waar vanaf het eind van de 19^e eeuw Engeland zijn macht uitoefende. Maar ook in gebieden die nu de naam dragen van Syrië, Irak, Iran, Saoedi-Arabië.

Deze gisting die de Europese (!) ideeën in de wereld van de islam veroorzaakten, kwam de Europeanen vooral na de Eerste en Tweede Wereldoorlog duur te staan. Toen Europa in 1945 aanmerkelijk verzwakt uit de oorlog kwam, kwam het proces van dekolonisatie pas goed op gang. Dit leidde soms tot grote conflicten, o.a.

in Noord-Afrika, waar Frankrijk landen als Algerije en Marokko zomaar niet wilde laten gaan.

Hooggespannen verwachtingen

Dit emancipatieproces van het Westen ging in de islamitische landen gepaard met hooggespannen verwachtingen. Van generaals en politici tot gewone werklui en huisvrouwen verwachtte men van een eigen nationale staat wonderen. Nu zou men evenals de landen in het Westen meedoen in de vaart der volkeren. Men verwachtte stabiliteit en welvaart. De garantie daartoe lag voor sommige landen in het Midden-Oosten in de enorme olievelden die lagen te wachten op exploitatie. De verwachtingen kwamen niet uit. Het is waar: verschillende landen verwierven zich binnen de grenzen die ten tijde van de Europese hegemonie getrokken waren nationale zelfzelfstandigheid overeenkomstig het Europese model. Landen als Syrië, Turkije en Egypte werden nationale staten, die naar Westers voorbeeld een seculier karakter droegen. Maar de welvaart, waarin de gewone bevolking kon delen, bleef uit.

De klemmende vraag was bovendien of een nationaal staatsbestel wel past binnen de wereld van de islam. Die vraag knelt temeer omdat deze staten, naar Europees voorbeeld *seculier* waren. Al in de 19^e eeuw was de islamitische wereld (ook de geleerde wereld) verdeeld over de vraag of er vanuit de islam een weg gevonden kon worden waarop men op een authentieke manier de gesecculariseerde westerse waarden en normen kon integreren. Het viel niet te ontkennen dat het westerse denken een geweldige vlucht had genomen. Maar dat denken berustte veelal op erkenning van de menselijk subjectiviteit en op individualisme, liberalisme en secularisme, 'waarden' waar veel islamieten grote moeite mee hebben. Bracht men binnen de wereld van de islam geen *clash of civilizations* teweeg, door westerse opvattingen betreffende samenleving en staat op islamitische bodem over te planten? Concreet toegepast: Was er bijvoorbeeld wel overeenstemming tussen datgene waar de islam voor stond enerzijds en de rechten van de mens, die gepropageerd werden in de Verenigde Naties en die van westerse origine zijn anderzijds?

"Het ondraaglijke dilemma van de islam"
Iemand als Kraemer heeft getuige zijn *Stone Lectures* uit 1958 oog gehad voor de geweldige problematiek, die met de verwestering van de islamitische wereld gepaard ging. Hij heeft gemerkt hoezeer de islamitische wereld met het vraagstuk van de moderne wereld en de islam worstelde. Hij zegt: "De Westerse beïnvloeding betekent niet alleen een tijdelijke dynamisering van alle levensvelden, maar een permanente, en een fundamentele dyna-

misering. Continuïteit met het verleden, hoe de moslim denkt over de openbaring van Allah aan Mohammed, alles staat op het spel." Hij spreekt van "het *ondraaglijke dilemma* van de islam": Hoe moest men zich opstellen tegenover de westerse wereld? Het dilemma was: of zich aanpassen en modern worden - daar viel bijna niet aan te ontkomen - of vasthouden aan het oude en verstarren, hetgeen praktisch gezien zo goed als onmogelijk was. Kraemer schrijft: "Het blijft voor de levenskracht, voor de innerlijke samenhang en voor de overtuigende kracht van de islam in de toekomst een vraag van leven of dood of de islam een nieuwe *religieuze* oriëntatie weet te vinden." Hij noemt dat een hardcore probleem, dat van *theologische* aard is. En Hij besluit: "Dit is een probleem vol van dynamie!" Elders spreekt hij van een schok, die zijn weerga niet kent. Het is de vraag of men die schok te boven zou kunnen komen. Kraemer kan deze vraag nog niet beantwoorden en stelt: "Dit is nog niet duidelijk. De toekomst zal het leren."

Kraemer sprak deze woorden in 1958. Significant is wat dit betreft wat Kraemer vertelt over een conferentie die in 1958 in Lahore in Pakistan gehouden werd en die door 169 zeer verdienstelijke mensen bezocht werd. Het thema was: *De islam in de moderne wereld*. Ook de president van Pakistan sprak de vergadering toe. Hij pleitte voor een moderne, dynamische vorm van islam. Zo waren er meerderen. Tijdens de conferentie gebeurde er echter iets onverwachts, dat te denken gaf. Op enig moment werd aan alle gasten een anonieme brief bezorgd, door een groepering die zich de moslimbroeders van Lahore noemde. Daarin werden de gasten eraan herinnerd dat zij zich in een moslimland bevonden. Hun werd de vraag gesteld: "Ben u zich daarvan bewust dat onze constitutie rust op de Koran?" De brief besloot met de woorden: "Wij houden niet van modernisme en van het westerse denken, omdat het in het Westen op een miserabele manier gefaald heeft. De brief had voor Kraemer iets omniëus. Fijngevoelig als hij was voelde hij aan waar het in de wereld van de islam heen zou kunnen gaan. Hij besluit zijn relaas dan ook met de woorden "We moeten het gevaar van conservatisme in de islam niet onderschatten. Hoe destructief kunnen subversieve ideeën zijn..."

De Zesdaagse Oorlog

Wij leven vijftig jaar na dato en moeten constateren dat Kraemer in Lahore het eerste gerommel van het naderende onweer al opmerkte. Toch zou de echte doorbraak van het moslimfundamentalisme nog een tiental jaren op zich laten wachten. Vaak wordt in deze in verband gebracht met de verdrijving van de sjah van Perzië in 1979, toen deze plaats moest maken voor de *ayatollah* Khomeini. Khomeini, een fundamentalistische moslim-

geestelijke verbleef jarenlang als balling in Parijs. Daar liet de Franse regering hem ongemoeid, ondanks het feit dat hij het regime in Teheran ondermijnde. Hij predikte er de islamitische revolutie. Cassettebandjes met zijn preken liet hij naar Iran smokkelen, waar ze werden gekopieerd en gedistribueerd. Zijn boodschap werkte als springstof. In 1979 kon de sjah de druk van de straat niet meer weerstaan. De islamitische revolutie was een feit! Khomeini werd met een Frans vliegtuig (!) naar Teheran gevlogen, waar hij door een uitzinnige menigte werd begroet. Velen brengen het geboorte-uur van het moslimfundamentalisme in verband met deze *ayatollah* en met de revolutie in Teheran.

De vraag is of dit correct is. Een deskundige op dit gebied bestrijdt dit. Het is Bassam Tibi, aan wie ik nogal wat ontleen. Hij is zelf een moslim en als hoogleraar werkzaam in Duitsland. Voor hem ligt het geboorte-uur van het moslimfundamentalisme bij de Zesdaagse Oorlog van 1967, toen Israël in zes dagen tijd de legers van Syrië, Jordanië en Egypte versloeg. Die nederlaag sloeg in het hele Midden-Oosten in als een bom! Wat een echec voor de genoemde nationale, seculiere staten, wat een affront was dit verlies voor de islam! Er moest voor deze afgang een oorzaak gevonden worden. Die kón niet gevonden worden in de islam. Die is superieur aan alle godsdiensten. De oorzaak lag in het feit dat de nationale staten in het Midden-Oosten een seculier karakter droegen en de islam buiten regeringskwesaties hielden! Dit seculiere karakter maakte de staten in de moslimwereld tot westerse staten! Israël was dat ook.

In de strijd tegen Israël, dat gezien werd als een vooruitgeschoven post van het Westen en als een vreemde, westerse eend in de bijt van de wereld van het Midden-Oosten, moest men zich volgens velen vanaf nu radicaal oriënteren *niet* op westerse ideeën, waarvan democratie en secularisme een exponent zijn, *maar* op de islam, op de sharia, op de islamitische geboden, op de islamitische gemeenschap, op het leven van de profeet. Het experiment van de seculiere staat naar westers model was mislukt. De Zesdaagse Oorlog had dit aan het licht gebracht! Waar het om ging, was: de erkenning van Allah en Mohammed en de invoering van het islamitische recht. En dat **tegenóver** het Westen! Diegenen die zo redeneerden - en het werden er meer en meer (Egypte telde zes jaar geleden meer dan 400 fundamentalistische groepen) - grepen terug op de archaische, patriarchale tijd van de islam, de tijd dat Mohammed nog als balling in Medina verbleef, omdat hij niet welkom was in Mekka. Deze periode was Mohammeds wreedste periode. Zij die deze periode in het leven van de profeet verheerlijken, spreken over het *Medina-model*. Zij verheerlijken met een beroep op de profeet de radi-

cale islam, verafschuwen de nationale seculiere staat, zetten zich af tegen het Westen, haten vooral Amerika, 'de grote satan' en zijn uit op de vernietiging van Israël.

Iran, een doos van Pandora

Dit moslimfundamentalisme kreeg 10 jaar later vaste voet in Iran. De islamitische revolutie, die op gang gebracht werd door Khomeini werkte als de doos van Pandora. De Iranese regering zag het als haar taak deze revolutie naar het buitenland te exporteren, zeker naar de aangrenzende landen. Als direct gevolg daarvan bezetten de Russen in 1979 Afghanistan, dit om de Kaukasus – wel de 'zwakke buik' van Rusland genoemd – beter af te kunnen schermen voor Iranese invloed. Het gevolg dáárvan was weer dat Amerika nota bene Bin Laden steunde in zijn gewapende strijd tegen de Russen (het was nog volop de tijd van de Koude Oorlog). Een ander gevolg van de islamitische revolutie in Iran was dat de toenadering die Sadat in 1978 tot Israël en de westerse wereld zocht, bedoeld om de hele Arabische wereld uit het slop te trekken, zonder veel gevolg bleef. Iran gooide roet in het eten. Na het sluiten van de befaamde Camp David akkoorden (1978), werd hij in 1981 vermoord – door moslimfundamentalisten! Ook Irak voelde zich na de islamitische revolutie in Teheran bedreigd. Saddam Hoessein begon in 1980 een oorlog met het buurland. Een miljoen Iraniërs overleefden de oorlog niet. Irak, een seculiere staat, werd gesteund door het Westen.

Na vijftig jaren

Sprak Kraemer in 1958 over een immense kloof tussen de wereld van de islam en het Westen, anno 2006 moeten we vaststellen dat deze kloof steeds groter wordt, mede doordat het Westen vermaterialiseert, de omgangsvormen steeds grover worden en de samenleving in toenemende mate verloedert. De moslim die met deze samenleving, die de zijne niet is, in aanraking komt, wendt zich ofwel van haar af en veracht haar ofwel hij conformeert zich en loopt het risico dat hij zijn identiteit verliest, waardoor hij kan ontwortelen en op een later tijdstip toch nog weer gevaarlijk kan worden. Als hij nl. terugkeert tot het geloof van zijn vaderen, en de haat tegenover het westen groter is dan ooit. Moslimjongeren die erin leven, komen in aanraking met een nihilistische levenshouding, hetgeen een voedingsbodemp kan worden voor verachting van het Westen en radicalisering.

De al genoemde Bassam Tibi wijst in zijn boeken voortdurend op deze gevaren. Hij verbaast zich oprecht over de naïviteit van de gemiddelde westerling, die nog steeds onbevangen pleit voor een multiculturele samenleving en die de gevaren van het moslimfundamentalisme weigert onder ogen te zien. In dit verband kan hij

zijn ergernis over vooral de protestantse kerken in Duitsland nauwelijks verbergen. Ook over naïeve politici verbaast hij zich. Hij wees hen tijdens een discussie over een wetsvoorstel dat veel weg had van ons artikel 1 van de grondwet op het feit dat men er goed aan zou doen wel degelijk de mogelijkheid open te laten voor een bepaalde vorm van rechtsongelijkheid, nl. daar waar men vermoed dat iemand aangestoken is door gezagsondermijnende ideeën. Als dit niet meer kan, "vraagt men", aldus de voor het overige zeer overwogen Bassam Tibi, die grote woorden uit de weg gaat, "uiteindelijk om... een burgeroorlog."

Bassam Tibi wijst erop dat de radicale moslims bereid zijn om de technische en wetenschappelijke verworvenheden van het Westen over te nemen, echter *zonder* de context en wetenschappelijke houding zoals die in het Westen vorm hebben gekregen. Weliswaar, zegt Tibi, is het niet zo dat zij een gevaar vormen in de klassieke zin. Er is geen radicaal islamitisch land, dat een greep doet naar hegemonie. Daarvoor zijn de moslims te verdeeld. Er bestaat geen acute dreiging op staatkundig gebied. Maar wel kunnen de terroristen en fundamentalisten een samenleving ontwrichten en destabiliseren door aanslagen en terreur. Het laatste blijkt de laatste jaren zonneklaar. Met betrekking tot het eerste, kon Tibi zich wel eens vergist hebben. Met Iran lijkt het alsof er tóch een volk, een natie, een probleem kan gaan vormen voor de wereldvrede en door de vervaardiging van kernwapens en door prediking van haat tegen Israël in het kruidvat dat het Midden-Oosten toch al is. En zo zijn we in de huidige tijd aanbeland. Inmiddels zijn velen in de islamitische wereld, die bol staat van haat tegen Israël en die te kampen heeft met een groot minderwaardigheidsgevoel tegenover het Westen, aangesproken door de radicale islam, die zich successievelijk nestelde in Iran, Afghanistan en Sudan.

Een drietal overwegingen

Na het voorafgaande kom ik met betrekking tot de verhouding van de islam en het christelijk geloof tot een drietal overwegingen.

1. De islam en de staat

Voor de eerste overweging sluit ik aan bij het genoemde boek van Bassam Tibi over het fundamentalisme in de islam. Hij wijst op iets heel wezenlijks, dat vaak te berde gebracht wordt, maar dan op een misverstandwekkende manier. Hij stelt: "De islam kent geen scheiding tussen religie en staat." Het verdient opmerking dat Bassam Tibi spreekt van scheiding tussen religie (!) en staat en niet spreekt over kerk en staat. Nog opmerkelijker is *waarom* de islam geen scheiding kent tussen religie en staat. De reden daarvoor is, aldus Tibi, veelzeggend:

de islam kent de *staat* niet! De Koran en de sjaria kennen wel de *geloofsgemeenschap*, de *mullah*, maar deze is wat anders dan een *staat*. Ooit waren er de kaliefen, als geestelijke leidlieden. Zij werden als de opvolgers van Mohammed gezien. Zij hadden gezag over de hele geloofsgemeenschap, ook in wereldlijke zaken. Het kalifaat is in het begin van de 20^e eeuw afgeschaft. Mede door toedoen van het Westen ontstonden er seculiere nationale staten. Maar strikt genomen vormen nationale staten een vreemde figuur in de moslimwereld, laat staan seculiere staten! Men kent in de Koran en de sjaria alleen de geloofsgemeenschap, waarin bovendien Allahs wil *absoluut* geldt. Deze wil is heilig voor elk individu, ook voor de geloofsgemeenschap en daarom vooral voor de kalief of de imam. Wie als kalief inging tegen de wil van Allah, mocht gedood worden. En inderdaad zijn er kaliefen om die reden ter dood gebracht. Zo kon ook Sadat gedood worden. De islam kent dus aan de staat en het staatsrecht geen eigen terrein toe. De islam kent eigenlijk ook het begrip *volk* niet. Dat hangt samen met het feit dat in de tijd van Mohammed, de Arabieren en de volkeren in het Middellandse Zee gebied nauwelijks een eigen staatsleven gekend hebben.

Dat men in de islam de staat als zodanig en het begrip volk niet kent, maar alleen de geloofsgemeenschap, die moet leven overeenkomstig het islamitische recht, vormt een potentieel gevaar voor de nationale staten in het Midden-Oosten. Ondernijning vanuit de islam dreigt altijd. Vandaar de enorm grote geheime politie o.a. in Egypte, waar de regering van dag tot dag op zijn hoede is voor de excessen van het moslimfundamentalisme. En niet voor niets, zo wijzen de bomaanslagen, die van tijd tot tijd de wereld opschrikken, uit!

Mag ik in dit verband wijzen op een wijdverbreid misverstand? Vaak hoort men beweren dat de islam nog niet, zoals dat in het Westen wel het geval is, de scheiding tussen kerk en staat kent. Er wordt dan gesuggereerd dat de islamitische wereld van nu, te vergelijken valt met de christelijke wereld van voor de Franse Revolutie, toen de kerk in het westen een bevoorrechte plaats innam. Hoeveel er ook voor te zeggen lijkt, om deze parallel te trekken, ze gaat op één heel wezenlijk punt mank! Immers: de kerk heeft altijd, ook voorafgaand aan de Franse Revolutie, erkend dat de staat van eigen rechte was, een eigenstandige gave van God was, die vooral geroepen was om het kwaad te beteugelen. De kerk had haar eigen mandaat en roeping. Zij erkende de overheid in haar eigenheid, de overheid erkende de kerk. De roeping van de kerk bestond in de verkondiging van Christus tot redding van de mensen en de volkeren. De kerk erkende dus het eigen recht van de staat, als een

goddelijk recht. Bij de islam is dat anders. Zij kènt de staat eigenlijk niet eens. De enige grootheid waarmee ze rekest is de geloofsgemeenschap en haar wetten! Dat verklaart waarom de radicale moslims zo gekant zijn tegen de eigen seculiere, nationale staat. Zij willen terug naar de eigen geloofsgemeenschap en haar gezag.

Het is niet toevallig dat het uitgerekest de apostel Paulus is, die veel respect betoont voor de overheid en het recht. Er spiegelt zich naar zijn overtuiging in het Romeinse recht, waarmee hij te maken had, iets af van Gods recht en orde. Vandaar dat hij de Romeinse staat erkent, ook al is deze niet christelijk. De Romeinse staat waarborgde een vorm van recht, waarin Paulus iets afgebeeld zag van de scheppingsgerechtigheid (de Stoa) en van Gods wil om het kwaad te beteugelen.

Is het niet opvallend dat juist de islam zich van meet af aan verzet heeft tegen het Oost-Romeinse rijk. Zelfs in die mate, dat Kraemer zeggen kan dat de islam groot geworden is, in confrontatie met het Oost-Romeinse Rijk! Hier ligt een belangrijk verschil met de westerse wereld, die haar rechtsbegrippen niet alleen aan de Bijbel ontleend heeft, maar ook aan de klassieke oudheid en het Romeinse Rijk. Die waardering voor de klassieke oudheid en het Romeinse recht heeft de wereld van de islam slechts bij uitzondering gekend. Dit, omdat zij eigenlijk geen raad weet met een eigenstandige staat.

2. Een wettische godsdienst

De islam is een wettische godsdienst, die sterk gericht is op gehoorzaamheid en in het verlengde daarvan op beloning in het hiernamaals. Die 'beloning' is van erg materialistische aard. Allah geeft deel aan een paradijs, dat wel heel aardse, menselijke trekken heeft.

Eigenlijk kènt men de hemel niet. Het paradijs ligt in het verlengde van aardse vreugden en geneugten. Voor een echte hemelse werkelijkheid in onderscheid van de aardse is geen plaats. Voor het oog van de islamiet is de hemel nooit echt open gegaan. Zelfs de tonen van iemand als Plato, die een hiernamaals kende met sterk geestelijke trekken, komt men er niet tegen. Laat staan tonen als die van Psalm 119 en van de apocalyptiek, die onderscheid maakte tussen deze eeuw en de toekomstige eeuw. En al helemaal ontbreken de mooie, hoge en diepe geestelijke tonen van de Bergrede (Zalig zijn de reinen van hart, zij zullen God zien) en bijvoorbeeld de brief aan de Hebreëen. Men leeft onder de wet en van de vrijheid van de kinderen Gods en de bedauwing met de Heilige Geest heeft men niet gehoord.

3. Pfander, een Duitse zendeling

Dit brengt me tot een derde overweging en tot misschien wel het meest precaire gedeelte van deze lezing. Ik zei:

de islam is sterk aards gericht. Welnu, er is een tijd geweest dat hij ook mystiek kende. Dat was in de glorie-tijd van de islam: de tijd dat men in Bagdad en Spanje studie maakte van de Griekse wijsheid en die trachtte te integreren. De strooptochten van de Mongolen in de 12 eeuw hebben een einde gemaakt aan deze periode. De val van Bagdad (1258) vormt een cesuur in de geschiedenis van de islam. Die hoogte, die men voordien bereikt had, kende men daarna niet meer.

Ik kan niet anders dan het zo zien dat deze bloeiperiode hoofdzakelijk op de noemer gebracht moet worden van de Griekse wijsheid, die men zich eigen maakte. Voor deze tijd, die rijk was aan cultuur en godsdienst-zin, was de islam een woestijn-godsdienst met een sterk Arabisch karakter. Dat gold voor Mohammed en voor de eerste kaliefen. De begintijd van de islam werd gekenmerkt door strijd en soms zelfs aperte wreedheid.

De Duitse zendeling Karl Gottlieb Pfander (1805-1865), een evangelische missionaris, die in de 19^e eeuw jarenlang het Evangelie uitdroeg in Perzië, schreef een lezenswaardig boek (*De Balans der Waarheid*, 1835), dat vrij uitvoerig vertelt over het leven van Mohammed, zoals dat uit de bronnen gekend wordt (de Koran en verslagen van vrienden). In het boek slaat hij een milde toon aan. Hij is wars van alle scherp-slijperij en polemiek. Via zijn schrijven probeert hij de moslims de ogen te openen voor de rijkdom van het Evangelie in onderscheid van de islam. Hij laat zien hoe *Christus' leven* in dienst staat van de Vader en hoe Hij zijn leven geeft, tot in de dood, hoe Hij opstaat uit de doden en hoe de Heilige Geest gezonden wordt op Pinksteren en hoe de kerk zich uitbreidde via de *prediking van de apostelen*. Daar legt hij het leven van Mohammed en de wijze waarop de islam zich uitbreidde, naast. Toen ik de bewuste passages las, schrok ik.

Mohammed

Mohammed was een reiziger, die in aanraking kwam met "de mensen van een boek", te weten Joden, die het Oude Testament kenden en christenen die zich beriepen op het Nieuwe Testament. Hij kende deze boeken niet. Toch heeft hij gehoord van de oproep tot heiligheid en de oordeelsprediking die erin vervat is en de opwekking tot een beter, heilig leven. Hij werd er door aangesproken. Voor zijn besef was Mozes de man van het ene boek, Jezus die van het andere. Maar wie was hij? Was hij wellicht geroepen om in zijn omgeving het gericht te prediken? Het hield hem erg bezig en inderdaad begon hij te prediken. Hij kreeg, naar eigen zeggen openbaringen. In Mekka, een religieus centrum kreeg hij geen aanhang. Op den duur trok hij, met diegenen die loyaal aan hem waren, naar Medina, waar hij een rijke weduwe trouwde. Daar veranderde zijn prediking. Hij verwierf

zich aanhang en probeerde Mekka te veroveren. Op den duur slaagde hij daarin.

Welnu, wie leest hoe hij in Mekka zijn gezag wist te vestigen, ziet aan de ene kant een milde, tolerante Mohammed, die geen wraak uitoefent aan de onderworpenen. Maar er is ook een andere kant. Wie zich tegen hem verzet, krijgt te maken met list, moord en doodslag.

Op het eind van zijn verslag, waarin Pfander ook wijst op Mohammeds houding tegenover vrouwen, vraagt hij heel voorzichtig aan zijn moslimlezers: "We geven geen enkel commentaar op de handelingen van Mohammed en wij riskeren het niet om de minste mening te geven over dit onderwerp. Maar wij zouden aan onze islamitische vrienden willen vragen om serieus te overwegen welk antwoord zij zouden willen geven op de volgende vraag: Als Mohammed niet zelf beweerd had dat hij een profeet was..., stel dat hij geleefd had als de Arabieren in de tijd van de onkunde, zoals u het noemt, als hij nooit de wil van de Allerhoogste had vernomen, van de Heilige en Goede, maar een groot en moedig strijder geweest was zoals Tamerlan, met het enige doel om zijn macht te vergroten en zijn smaak voor reuk en vrouwen te bevredigen, waarin zou zijn handelwijze, als we niet rekenen de religieuze ceremonies, dan anders geweest zijn. Waarin zou hij wat zijn gedragingen beter geweest zijn dan deze veroveraars, die niet dan succes in deze wereld zochten en bevrediging van hun verlangens?"

Toen ik de voorbeelden uit dit boek las, flitste even tot mijn schrik door me heen: hebben de moslimfundamentalisten dan toch redenen om zich op het leven van de profeet te beroepen? Of heb ik in het boek van Pfander een verkeerde bron aangeboord? Maar niet alleen Pfander wijst op het wrede in Mohammeds optreden. Bij P.D. Chantepie de la Saussaye en in een gezaghebbende encyclopedie las ik over 'concurrenten die door oorlogshandelingen ter zijde geschoven werden.' Ik las o.a. over een ascetische man, die in de buurt van Mekka leefde en onder invloed stond van het christendom. Hij en veel van zijn aanhangers werden in de bloedige slag van Badr overwonnen en gedood. Je leest van een beweging die in 632 volledig vernietigd wordt en van zeer wrede voorvallen...

Jezus de Christus

Ik wil voorzichtig zijn en zeker niet generaliseren. Maar wel zeg ik, met Pfander, oordeel zelf: hóe anders is het optreden van Christus! In welk een andere wereld komen we als we Hem horen zeggen: Ik ben de Goede Herder. Mijn schapen horen mijn stem.

Jezus Christus sprak de woorden "Ik ben de goede

Herder", waarschijnlijk tegen het einde van Zijn leven op aarde. Hij deed dat om zich te legitimeren. Alsof Hij wilde zeggen: wilt u Mijn legitimatie? Ik zal u die geven. Hij voegde eraan toe: de deurwachter doet voor de Goede Herder de deur open.

- i. De deurwachter, dat is de voorloper, Johannes de Doper. Van hem zei Christus: Ik heb zijn getuigenis niet nodig, maar voor u is dit nodig geweest, dat hij zijn boodschap uitdroeg. Johannes legitimeerde vanuit het Oude Testament het optreden van Jezus Christus.
- ii. De wijze waarop Ik spreek (Mijn stem) toont aan dat Ik werkelijk geroepen ben door de Vader. Mijn schapen horen die stem, die zo lieflijk is en goed. Een schaap hoort niet naar een wrede, barse, onvriendelijke stem. Mijn last is licht, mijn juk is zacht. Ik schenk immers het eeuwige leven. Nu al.
- iii. Het opperste bewijs van mijn legitimiteit én van mijn liefde, kunt u vinden in mijn zorg voor de schapen, in mijn werken. Die lopen zelfs daar op uit, dat Ik mijn leven over heb voor mijn schapen. Om ze te kunnen weiden, d.w.z. in het koninkrijk Gods te brengen.
- iv. Dat is het doel van mijn roeping, daarheen leid Ik ze: ze zullen uitgaan en ingaan en weide vinden. Het doet denken aan psalm 23. De Heer leidt mij aan zeer stille wateren.
- v. Zijn stem brengt ons in aanraking met de Vader, van wie Hij alle macht gekregen heeft. Zelfs zoveel dat hij zijn kinderen opwekt ten laatsten dage en ze brengt in het Koninkrijk van God.
- vi. Dat Koninkrijk is van andere orde dan de orde van deze wereld. Door de geschiedenis leidt Hij zijn schapen op de weg naar het Koninkrijk der hemelen als de Opgestane, als degene die alle macht gegeven is in hemel en op aarde, maar tegelijk...als de Goede Herder. In zijn hoede weten we ons geborgen. Hij brengt ons thuis, nadat Hij ons veranderd heeft, geschikt gemaakt, geheiligd voor het Koninkrijk Gods.

Tot slot

Mag ik afronden met een citaat van dr. W. Aalders? Dr. Aalders geeft er in zijn boek *Luther en de angst van het Westen* blijk van dat hij de nijpende vraag van de islam kent. Hij spreekt daar over de angst voor de geschiedenis, die de mens in haar ban kan slaan. Valt er meer te zeggen over deze geschiedenisangst? In zijn boek *Schepping of geschiedenis* zegt hij daarover het volgende: de geschiedenis verheft zich doordat de engelenopenbaring, waar de religies in de wereld van leven, wegvallt. Alle zekerheden ontvallen de mensen. Daar hangt de geschiedenisangst mee samen. Je kunt eraan te gronde gaan, door je desondanks te verkrampen aan deze wereld, omdat je geen andere wereld kent, geen

overgang kent naar een andere wereld (*transitus*): de wereld van het Koninkrijk der hemelen. Dan word je een ideoloog, een fanaticus, dwingend en gewelddadig

Welnu, komen we hier niet op het spoor wat er sinds twee eeuwen in de wereld van de islam speelt? Zoals we zagen is deze wereld vanaf de landing van Napoleon in Egypte in aanraking gekomen met de *dynamiek van de geschiedenis* en zo met 'de angst van het Westen' en als gevolg daarvan het gevaar van nihilisme, ontworteling en radicalisering. Alle religies, aldus dr. Aalders, krijgen ermee te maken.

Is er als de geschiedenisdynamiek toeneemt en ons alles uit handen geslagen wordt, redding? Ja, in de Bijbel. Bij Hem, die dóór de geschiedenis heen is gegaan als de Zoon van God en die ons vooral één ding leert: ons te oriënteren op Hem, de Gezondene van de Vader, die de geschiedenis heeft *overwonnen* en ons nu al in aanraking brengt met het Koninkrijk der hemelen. Bij het zien van Zijn heerlijkheid valt de geschiedenisangst weg. "Wij zien Jezus, die voor een korte tijd beneden de engelen gesteld was, vanwege het lijden des doods, opdat Hij door de genade Gods voor een ieder de dood zou smaken, met eer en heerlijkheid gekroond", Hij, die de dood gesmaakt heeft, maar zo de dood ook onttrouwd heeft!

Antwoord op de geschiedenis

De geschiedenis verheft zich. De dynamiek van de geschiedenis, waaraan niet te ontkomen valt, roept verzet op in de wereld van de islam en leidt bij sommigen tot fundamentalisme. Zelfs het gevaar van terrorisme ligt op de loer. Een geweldige taak rust er bij politici om te proberen de kloof tussen de beide werelden niet onnodig groot te laten worden. Dit kan voor een deel door het libertinisme van de Westerse wereld, waardoor wij weinig respect afdwingen, te beteugelen. Maar of de westerse mens, die zo door en door verzinnelijkt is en die zoveel 'vrijheden' verworven heeft, daar nog voor open staat, is maar zeer de vraag. Zorg vervult ons voor de toekomst. Als wij eens weerstand zouden kunnen bieden aan de vaart van de tijd, door weer aansluiting te vinden, in Christus, bij de schepping en bij de voleinding. Als wij de rijkdom van Christus, juist met het oog op de vragen van deze tijd toch weer zouden ontdekken! En..., dat óók, als de moslims Zijn unieke grootheid en rijkdom eens zouden gaan zien! Want er is maar één godsdienst die bij machte is antwoord te geven op de vraag naar de geschiedenis, die zich steeds meer verheft: het christelijk geloof. Het is ermee als met de ark van Noach, die beschutting bood in een tijd dat de fundamenten van deze wereld schudden. Zo is Christus de Ark van het behoud voor ieder die gelooft, uit het Westen en uit het (Midden) Oosten.